

Gerő László vártipológiai rendszere

A száztíz éve, 1909-ben született és 1995-ben elhunyt Gerő László építész (1. kép) nem csupán a 20. századi magyarországi műemlékvédelem egyik legjelentősebb egyénisége volt,¹ akinek többek között a török hódoltság korának ostromai és az azt követő bontások során elpusztult középkori budai királyi palota 1945 után feltárt maradványainak bemutatását² köszönhetjük, de ő tekinthető a hazai tudományos igényű várkutatás megalapítójának is.

Nem véletlen, hogy az általa kidolgozott vártipológiai rendszer bemutatása és elemzése a tíz éve, 2009-ben Mátrafüreden megrendezett 11. Nemzetközi Castrum Bene konferencia nyitó előadásának keretében várkutatói munkássága méltatására is kiváló lehetőséget nyújtott, jól illeszkedve a rendezvény központi tematikájához: Terminológia és tipológia a várkutatásban.³ Érdekes ezen, eredetileg németül elhangzott előadás átdolgozott szövegét most magyar nyelven is közreadni,

nem csupán a jeles építész műveinek kutatástörténeti jelentősége miatt, de azért is, mivel nagyhatású elméletével itthon még ma is gyakran találkozunk – s nem csupán a népszerűsítő munkákban.⁴

Mindenekelőtt azt kell hangsúlyoznunk, hogy a második világháború időszakáig nem született Magyarországon rendszeres, átfogó igényű építészettörténeti-művészettörténeti összefoglalás a középkor és a korai újkor erődítéseiről, s a témával a történészek is alig foglalkoztak. Nem került sor az egyes régiók várainak történeti-topográfiai feldolgozására sem, sőt a legtöbb építményről még megbízható alaprajzi felmérés sem állt rendelkezésre.⁵

Addig a várak régészeti kutatására is csupán néhány esetben nyílt lehetőség⁶ – majd épp a budai várpalotában 1946-tól, Gerevich László vezetésével végzett első nagyléptékű ásatások⁷ tették lehetővé Gerő László számára, hogy közvetlen kapcsolatba kerüljön

1 Műemlékvédő tevékenységére és szakirodalmi munkásságára lásd HORLER Miklós: Gerő László 85 éves, illetve BARDOLY István: Gerő László irodalmi munkássága (1989–1993). In: *Gerő László nyolcvanötödik születésnapjára. Tanulmányok.* (Művészettörténet – Műemlékvédelem, 6.) Szerk. PAMER Nóra. Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1994. 11–16 és 25–26; továbbá Dr. Gerő László Herder-díjas építész. Kiállítási katalógus. Szerk. Juan CABELLO–SEDLMAYR János. Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1994. Legutóbb: BARDOLY István: Gerő László szakirodalmi munkássága. *Műemlékvédelem*, 53. 2009. 350–354.

2 GERŐ László: *A helyreállított budai vár.* Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 1980.

3 A konferencia előadásait tartalmazó tanulmánykötet még csak az interneten érhető el: http://castrumbene.hu/wp/wp-content/uploads/2018/12/Castrum_Bene_11.pdf (letöltve: 2019. 03. 15.). Gerő László nyitotta meg egyébként 1989-ben ugyanitt az első nemzetközi várkutató konferenciát, s mint az állandó szervezőbizottságának első elnöke, 1994-ben még a negyedik, Visegrádon tartott rendezvényen is részt vett.

4 A 2009. évi előadás magyar nyelvű kivonata: FELD István: Gerő László magyarországi tipológiai rendszere. *Castrum*, 10. 2009. 2. sz.

11–14. Lásd továbbá FELD István: Gerő László és a magyar várkutatás. *Műemlékvédelem*, 53. 2009. 354–358.

5 Minderről mindeddig az egyetlen tudománytörténeti összefoglalás: CSORBA Csaba: A magyarországi várkutatás története. *Az MTA Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei*, 23. 1974. 289–310; lásd továbbá FELD István: A 13. századi várak az eddigi kutatásokban. In: *Castrum Bene* 1989. Szerk. HORVÁTH László. Gyöngyös, Mátra Múzeum, 1990. 8–9.

6 Itt elsősorban a Visegrádon, Esztergomban és Egerben végzett, nem minden vonatkozásban szakszerű munkákat lehet megemlíteni, melyekről annak idején átfogó közlemények sem születtek. Lásd ezekre újabban IVÁN László: Régészeti kutatások és műemléki helyreállítások a visegrádi fellelgyvárban. In: *A visegrádi Fellelgyvár.* (Visegrád Régészeti Monográfiái, 6.) Szerk. BUZÁS Gergely. Visegrád, Magyar Nemzeti Múzeum, 2006. 26–46; NAGY Emese: *Az esztergomi királyi palota. Az 1934–1969. között végzett régészeti ásatások eredményei.* Budapest–Esztergom, Magyar Nemzeti Múzeum–Esztergomi Vár-múzeum, 2018. 13–45.

7 Lásd erre GEREVICH László: *A budai vár feltárása.* Budapest, Akadémiai Kiadó, 1966.

a várkutatókkal. Mint a feltárt középkori épületmaradványok helyreállításával megbízott építész, tájékozódni kívánt a várépítészetéről, s mivel nem talált megfelelő szakmunkákat, maga vállalkozott egy „várkönyv” megírására.

A várakkal kapcsolatos nézeteit már a budai vár helyreállításáról 1951-ben megjelent első könyve mellékletében összefoglalta,⁸ majd 1955-ben jelent meg fő műve, a *Magyarországi várépítészet* című kötet.⁹ A könyv – az alcíme szerint csupán „Vázlat a magyar várépítés fejzeteiből” – a szerző megfogalmazása szerint az első hazai kísérlet volt az ország várainak egységes szempontok szerint történő rendezésére, azok jellegzetes korszakainak, fejlődési szakaszainak egymástól való elhatárolására, az egyes korszakok jellegzetes vártípusainak meghatározására és konkrét példákkal való szemléltetésére.

Gerő László ebben a művében alapvetően a magyarországi várak fejlődéstörténetét kívánta felvázolni, ugyanakkor fontos célja volt az is, hogy felhívja a figyelmet az akkor még különösen elhanyagolt, romos hazai várépítményekre. Téziseit később, először 1968-ban,¹⁰ majd 1975-ben¹¹ további szakkönyvekben és – részben külföldön megjelent – szakközleményekben, illetve számos tudományos népszerűsítő munkában szinte változatlanul megismételte.¹²

Az általa kidolgozott tipológia alapvetően saját szellemi termékének tekinthető, közvetlen hazai vagy külföldi kutatási előzmények alig fedezhetők fel rendszerében. Ugyanakkor az is tény, hogy elmélete a nemzetközi várkutatókban érdemi visszhangot még saját korában sem váltott ki, miközben hosszú évtizedekre meghatározta a témával foglalkozó magyarországi kutatást és a szakirodalmat.¹³

Kiindulópontként feltétlenül ki kell emelnünk, hogy Gerő László a várakat minden korszak vonatkozásában elsősorban katonai objektumoknak tekintette. E vonatkozásban tehát historizáló álláspontot foglalt el, az újkor fogalmi rendszerét vetítette vissza a korábbi századokra.¹⁴ Úgy vélte továbbá, hogy a védekezés mikéntje mindig a támadás mindenkorai eszközeinek és módszereinek felelt meg, s alapvetően ezek kölcsönhatása határozta meg az erősségek fejlődését. Álláspontja szerint a hadviselés és a védelem módszereinek változása, tehát a támadás és a védekezés fejlődése, majd ennek következtében a várak formai változásainak véleménye szerint feltűnően egységes vonásai csak széles európai keretek között vizsgálhatók. Bár nem tudott meghatározni nemzeti jellegzetességeket, azt azonban megfigyelte, hogy bizonyos védelmi rendszerek az egyes régiókban gyakran jelentős késéssel kerültek alkalmazásra.

A számára elérhető korabeli német, francia, olasz és orosz várépítészeti szakirodalom tanulmányozása alapján az a meggyőződés alakult ki benne, hogy az erősségek stílusok alapján történő korhatározása nem fogadható el. A legtöbb vár szerinte ugyanis kifejezett funkcionális épület volt, általában minden műrészlet nélkül – ugyanakkor mégis esztétikai értéket képviselve –, s így az általános stílusfejlődés nem vonatkoztatható az amúgy is állandóan átépített építményekre.

Emellett sem a földrajzi helyzeten alapuló tipológiát (magaslati vár, sziklavár, síkvidéki vár, vízivár), sem a funkcionális csoportosítást (királyi vár, lovagvár, nemesi vár, határvár) nem tartotta megfelelő fejlődéstörté-

8 Gerő László: A magyarországi várak történeti fejlődésének vázlata. In: Uő: *A budai vár helyreállítása*. Budapest, Közoktatásügyi Kiadó-vállalat, 1951. 196–216.

9 Gerő László: *Magyarországi várépítészet. Vázlat a magyar várépítés fejzeteiről*. Budapest, Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, 1955. E munkában egy európai áttekintés után a saját tipológiai rendszerét az egyes fejezetekben válogatott magyarországi példákkal mutatja be, elsősorban az országos műemléki gyűjtemények dokumentációs anyagára támaszkodva. A munka függelékében kétszázahárom várépítményt sorol fel az ország mai területéről.

10 Gerő László: *Magyar várak*. Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 1968. A kötet felépítése megfelel az első munkájának. Egy kissé rövidített általános összefoglalás után a magyarországi várakat – itt már fényképeket sem találunk az utódállamok területén fekvő erősségekről – ugyancsak tipológiájának megfelelő csoportosításban tárgyalja, miközben azokról az erősségekről, ahol 1955 és 1965 között műemlékvédelmi beavatkozásokra került sor, jóval részletesebben szól, többek között új rekonstrukciós rajzokkal szemléltetve egykori formájukat. Emellett itt a műemlékvédelem kérdéseinek is önálló fejezetet szentel.

11 *Várépítészetünk*. Szerk. Gerő László. Budapest, Műszaki Könyvkiadó,

1975. Ez a könyv már tulajdonképpen egy tanulmánykötet, amelyben huszonkilenc, régészeti módszerekkel kutatót és helyreállított várról találunk egy-egy rövid összefoglalást az illetékes régész, művészettörténész vagy építész-kutató tollából. Mintegy ezek bevezetőjeként olvasható a szerkesztő téziseinek összefoglalása, aki egy-egy további fejezetet is jegyez a feltáratlan erősségekről, a bástyás erődítésekéről és a műemlékvédelem kérdéseiről. Mindezt két alapvető tanulmány, Fügedi Erik történeti áttekintése és Nováki Gyulának a korai föld-*fa* erősségekről készített összefoglalása egészíti ki.

12 Köteteiben gyakran találhatók hosszú szövegrészek, amelyeket módosítás nélkül vett át korábbi munkáiból, emiatt a következőkben nem hivatkozunk minden esetben pontos oldalszámokra. Vár témájú közleményeinek bibliográfiájára lásd az első jegyzetben idézett munkákat. Itt csak az *IBI Bulletin* 28., 29. és 33. évfolyamaiban megjelent német nyelvű összefoglalásait emeljük ki.

13 Lásd erre FELD 1990 (*ld.* 5. j.).

14 Lásd e jelenségre: ENGEL Pál: Vár és hatalom. Az uralom területi-alapjai a középkori Magyarországon, I. *Világosság*, 25. 1984. 288; illetve a tanulmány újabb kiadása: Uő: *Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Vál. és szerk. Csukovits Enikő. Budapest, Osiris Kiadó, 2003. 165.

neti kritériumnak, ahogy az építmények anyagát sem. Hangsúlyozta ugyanis, hogy a föld és a fa mint építőanyag nemcsak a korai időszakban, de még a korai újkor erődépítészetében is meghatározó szerepet játszott.

Fontos célkitűzése volt a korábbi várkutatásban elterjedt téves elképzelések korrigálása, a terminológia tökéletesítése, s nem utolsósorban az, hogy egységes kutatási irányelveket javasoljon a jövőbeli kutatások számára. Mindezekkel a kérdésekkel ma is szembetalálja magát a kutató, bár talán kevesebb optimizmussal, mint nagy elődje.

Gerő László – nem kevés szakmai öntudattal – tulajdonképpen egy általános, nem csupán Magyarország vonatkozásban érvényes tipológiai rendszert kívánt kidolgozni. Ennek alapjai azonban túlzottan hazai tapasztalataiban gyökereztek. Ugyanakkor tudatában volt annak is – különös tekintettel a várak fejlődésével kapcsolatos még nyitott kérdésekre –, hogy csupán az első lépések megtételére és mintegy úttörőként a további kutatások előkészítésére vállalkozhatott.

Első várkönyvében már egy nagyvonalú, emiatt nem mindig következetes áttekintést adott az európai várépítészetéről – természetesen az adott korszak ismeretanyagának megfelelően.¹⁵ Fontos megállapítása, hogy az ókor hatalmas erődítményeiben már a középkori vár szinte összes építészeti elemét, köztük az oldalazó védelemre alkalmas tornyokat is megtaláljuk. Kritikával illetve a várkutatás irodalmában gyakori, leegyszerűsített leszármazási elméleteket, de az antik erősségek és a keleti várépítészet hatását a középkori Nyugat- és Közép-Európára nem mindig tudta meggyőzően értékelni.

Tipológiája szerint a európai várak fejlődéstörténetének az elején az ún. földvárak álltak, amelyek későbbi műveiben már „torony nélküli védőövek” megnevezéssel szerepelnek (2. kép).¹⁶ Gerő azonban e fogalmon számos, igencsak különböző építménytípust értett, az őskori erődítésekétől a fa-föld szerkezetű sáncok alkotta középkori várakig. Meglepő módon ebben a csoportban találjuk a Római Birodalom táborépületeit is, amelyek hatását a középkori várépítészetre egyébként kétség-

1. Gerő László (1909–1995)
(Mihalik Tamás felvétele, 1990-es évek)

be vonta. A valóban fa-föld anyagú védővonallal emelt erősségek topográfiai gyűjtése és régészeti kutatása azonban az ő időszakában még alig kezdődött meg, szerkezetük is szinte teljesen ismeretlennek számított, így érdemi megállapításokat nem fogalmazhatott meg róluk.¹⁷ Ez vonatkozik az ugyanebbe a csoportba – bár nem mindig következetesen – besorolt, általában fatornyokkal rendelkező földhalomvárakra, azaz *mottékra*¹⁸

15 Ennek során mintegy tucatnyi európai összefoglaló munkát használt fel, aminek kapcsán utalni kell arra, hogy egyes megfogalmazásai és a szöveg irodalomból vett idézetei természetesen a Rákócsi-korszak ideológiai elvárásaival magyarázhatóak.

16 GERŐ 1968 (ld. 10. j.). 13; Várépítészetünk 1975 (ld. 11. j.). 15–18.

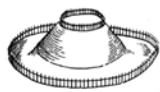
17 Ugyanakkor épp Gerő László biztosított harmadik várkönyvében lehetőséget Nováki Gyula számára a „földvárak” kérdésnek első modern összegzésére: NOVÁKI Gyula: Várépítészetünk kezdetei. In: Várépítészetünk 1975 (ld. 11. j.). 45–61. A kérdéskör legújabb monografikus összefoglalása: MORDOVIN Maxim: A várszerkezet kialakulása a közép-

kori Magyarországon, Csehországon és Lengyelországon a 10–12. században. (Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia, 5.) Szerk. MAJOR Balázs–TÜRK Attila. Budapest, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Régészeti Tanszék, 2016. Lásd továbbá WOLF Mária: A borsodi földvár. Egy államalapítás kori megyeszékhelyünk kutatása. (Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei, 10.) Budapest–Miskolc–Szeged, 2019.

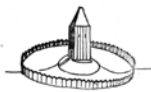
18 A kérdéskörrel összefoglalóan: FELD István: A motték kérdése Magyarországon. Savaria. A Vas Megyei Múzeumok Értesítője, 31. 2017. 217–245.

Földvár (pogányvár): Földből kiásott árokkal és belső gáttal, esetleg cölöp-sorral erősített hely

Földhalom-vár (mota, Motte, mounds): Gyűrű-vár, szélesebb árokkal és a kiásott föld kúp alakban való felhalmozásával. Az árok külső peremén és sokszor a földhalom peremén palánk

Toronyvár (torre, Purgstall): Természetes vagy mesterséges halmon emelt torony, a környék megfigyelésére. Kezdetben fából

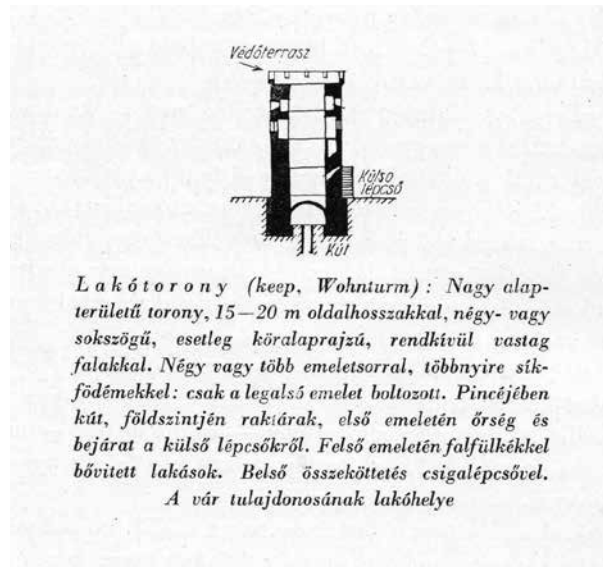
2. „Korai erősségek” sematikus ábrázolásai
GERŐ László: *Magyarországi várépítéset. Vázlat a magyar várépítés fejezeteiről.* Budapest, Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, 1955. 104.

is, amelyek álláspontja szerint talán az európai középkori vár fejlődésének kezdeteit képviselték volna még a Kr. u. első évezred végén.

Kőépítéssel Gerő csak később számolt, s tény, hogy a Kárpát-medence vonatkozásában ma is úgy véli a kutatás, hogy a 11. században többségükben az uralkodó által építtetett hatalmas, földdel töltött faszervezet védte *sáncvárok* valóban megelőzték a nagyobb kőépítmények elterjedését.¹⁹ Rendszerének következő fejlődési fokozatát a kőből épített lakótoronyok alkották (3. kép). Munkáiból azonban nem derül ki egyértelműen, hogy itt csak egy tipológiai, avagy egyszersmind kronológiai szempontból is jelentőséggel bíró épülettípusra gondol. Nyugat-Európa vonatkozásában mindenesetre 1000 körül már egy átmenetet tételezett fel a faépületektől a kőépítkezésig. Ott ekkor a hatalmas lakótoronyok képviselték volna magát a „feudális magánvárat”, arról azonban nem értesülünk, hogy ezek körül léteztek-e további külső erősítések. Közép- és Kelet-Európát tekintve azonban már az új építészeti formák későbbi elterjedését tételezte fel.

A lakótorony értelmezése szerint egy nagy méretű, tizenöt-húsz méteres oldalhosszúságú, legalább négy-szintes épület, felül a várúr lakásával, alul az őrség te-reivel és a raktárakkal, a földszinten kúttal. Ennek talán legszebb magyarországi példáját a visegrádi királyi vár 13. század közepén emelt ún. Salamon-tornyában talál-

19 Érdemes itt azonban megemlíteni, hogy Gerő nem osztotta azt a korábban széles körben elterjedt véleményt, miszerint Magyarországon 1241 előtt nem számolhatunk kővárakkal. Az újabb kutatási eredményekre lásd István FELD: *Die Burgen des Königreiches Ungarn im 11–12. Jahrhundert. Château Gaillard*, 25. 2012. 159–169. A „sáncvár” fogalmára: Uő: *Középkori várak és rezidenciák régészeti kutatása* In: *A középkor és a kora újkor régészete Magyarországon.* Szerk. BENKŐ Elek–Kovács Gyöngyi. Budapest, MTA Régészeti Inté-zete, 2010. 496.

Lakótorony (keep, Wohnturm): Nagy alapterületű torony, 15–20 m oldalhosszakkal, négy- vagy sokszögű, esetleg köralaprajzú, rendkívül vastag falakkal. Négy vagy több emelet-sorral, többnyire sík-födémekkel: csak a legalsó emelet boltozott. Pincéjében kút, földszintjén raktárak, első emeletén őrség és bejárat a külső lépcsőkről. Felső emeletén falfülkékkel bővített lakások. Belső összeköttetés csigalépcsővel. A vár tulajdonosának lakóhelye

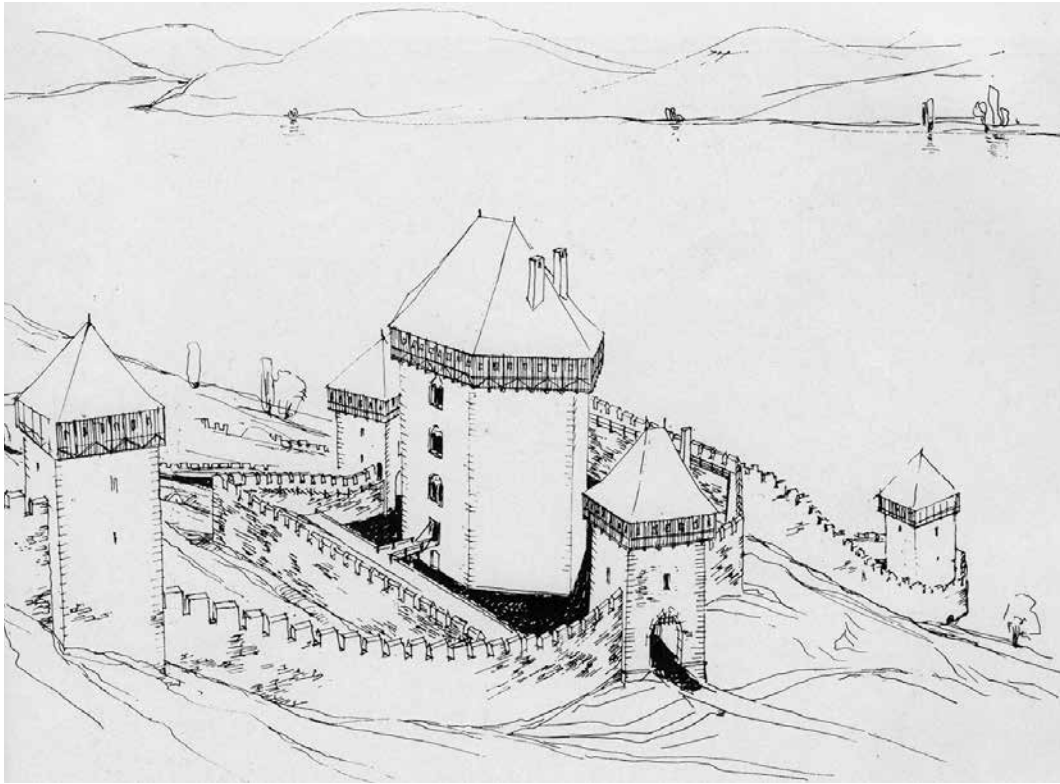
3. A lakótorony sematikus ábrázolása
GERŐ László: *Magyarországi várépítéset. Vázlat a magyar várépítés fejezeteiről.* Budapest, Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, 1955. 118.

ta meg (4. kép). Erről a hazai viszonylatban is páratlan emlékről azonban már tudjuk, hogy kezdettől fogva az ún. Alsóvár falrendszerének közepén emelkedett.²⁰

Ha azonban meghatározását szó szerint vesszük, azok a csupán nyolc-tíz méter oldalhosszúságú (vagy átmérőjű) tornyok, amelyek kifejezetten jellemzőek a Kárpát-medencében az utóbbi évtizedekben régészeti módszerekkel kutatót, 1200 elé csak ritkán keltezett magánváraira, nem is lennének lakótoronyoknak tekinthetőek. Tézisét azonban maga sem képviselte következetesen, s ez még inkább jellemző az újabb szakirodalomra. A kutatás szinte minden – sokszor csupán falcsonkjában ránk maradt – toronyépítményt lakótoronynak nevez, általában különösebb indoklás nélkül. Ugyanakkor a sokkal általánosabb „toronyvár” fogalom még kevésbé terjedt el a magyarországi szakirodalomban.²¹

20 GERŐ 1968 (ld. 10. j.). 37–39. A visegrádi torony legújabb feldolgozása, a terminológiai kérdések elemzésével: Bozóki Lajos: *Visegrád, Alsó- és Felsővár.* (Lapidarium Hungaricum, 8.) Budapest, Kulturális Örökségvédelmi Hivatal, 2012. 22–27.

21 Gerő egyébként – bár utalt a királyi birtokok 1200 körüli eladományozására – kifejezetten nem foglalkozott magánvárakkal. A terminológiájára lásd FELD István: *A magánvárak építésének kezdetei a középkori Magyarországon a régészeti források tükrében, I. Századok*, 148. 2014. 374–379.

4. Sedlmayr János: A visegrádi Alsóvár lakótornyának rekonstrukciós rajza
 GERŐ László: *Magyar várak*. Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 1968. 39.

Itt kell utalnunk arra, hogy milyen veszélyeket rejt magában a régészeti adatokat nélkülöző tipológia alkalmazása. Gerő első munkáiban a hatalmas sárospataki Vörös-tornyot egy, a 13. században emelt, majd a 16–17. században alaposan átépített lakótornyként értelmezte, s még a feltételezett korai épület rekonstrukciós keresztmetszetét is elkészítette. A későbbi épületrégészeti kutatás azonban egyértelműen bizonyította, hogy itt egy, az 1530-as évek közepén emelt, nagyrészt eredeti formáját őrző reneszánsz építményről van szó.²²

Úgy tűnik, a jeles építész tulajdonképp bizonyos méretű időrendi párhuzamosságot tételezett fel az egykori Magyar Királyság területe vonatkozásában a lakótornyok és a tipológiai rendszerének harmadik fejlődési lépcsőjeként meghatározott ún. belsőtornyos várak között. Az utóbbiak szerinte alapvetően keleti

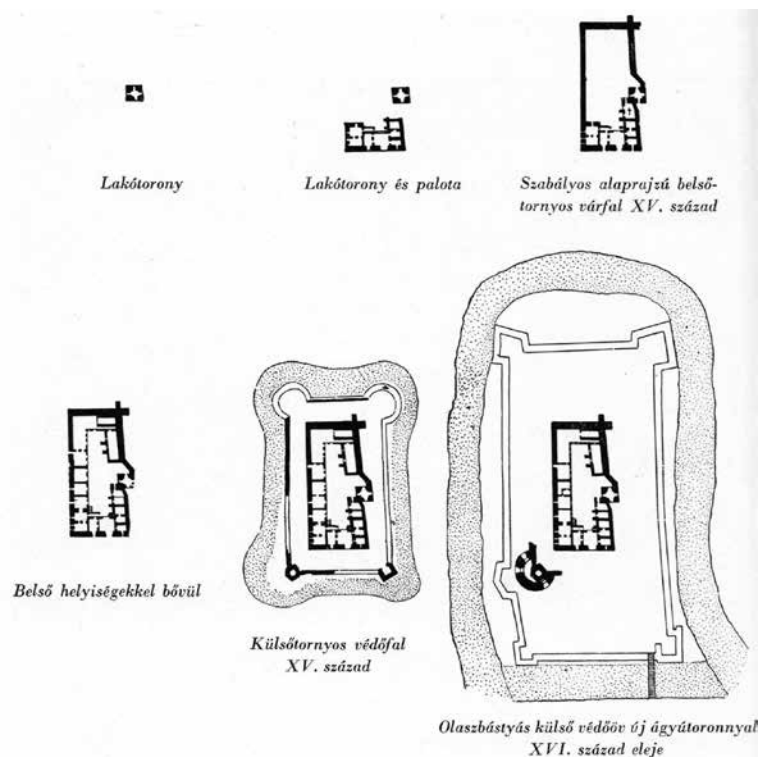
eredetű, de a 12. század végétől nyugat-európai közvetítéssel elterjedt új építészeti formát képviseltek volna – miközben másutt a szerző már az ezt követő újabb tipológiai csoportot hozta kapcsolatba a keresztres hadjáratokkal.²³

Mindenképpen hangsúlyozni kell, hogy Gerő László valójában sohasem fogalmazta meg közvetlenül azt a tézist, miszerint egy vár építéstörténete mindenütt a lakótoronnyal kezdődött volna. Az ideális várfejlődést általában mégis úgy képzelte el, hogy az először megépült lakótornyot később különböző épületekkel (lakóépítményekkel, palotával, kápolnával, raktárakkal, felvonóhidás-farkasvermes kaputoronnyal) egészítették ki, és az egész együttest – beleértve a váruddart is – pártázatos, védőfolyosós fallal (netán falszorossal, *zwingerrel*) vették körül.

22 GERŐ 1955 (ld. 9. j.). 124. A toronyra újabban lásd FELD István–SZÉKÉR György: A sárospataki Vörös-torony építéstörténetének vázla-

ta. In: Gerő László *nyolcvanötödik születésnapjára 1994* (ld. 1. j.) 169–196.

23 GERŐ 1955 (ld. 9. j.). 49.

5. Gyula várának tipológiai alapon feltételezett, tévesnek bizonyult fejlődése
 GERŐ László: *Magyarországi várépítészet. Vázlat a magyar várépítés fejезeteiről*. Budapest, Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, 1955. 226.

Emellett konkrét esetekben is gyakran abból indult ki, hogy egy adott vár „fejlődéstörténetének” elején egy torony állt. Erre jó példa a gyulai vár, ahol azonban az ásatások és a falkutatás eredményei egyáltalában nem igazolták feltevéseit – a torony egyidősnek bizonyult az első várfallal (5. kép).²⁴ Ezt a tipológiai értelmezési módszert azonban számos követője – különösen az 1960–1970-es években – átvette, amelyre példaként a Balaton-felvidéki Csobánc vára említhető meg. Az itt végzett régészeti kutatások eredményei ugyanakkor azt bizonyították, hogy az erősség saroktornya nem az építkezések első, hanem egyik utolsó szakaszában, a 16. század elején épült meg, utólag csatlakoztatva a vár övezőfalához.²⁵

Megállapítható, hogy az utóbbi évtizedek régészeti kutatásai és vártopográfiai gyűjtései alapján nem határozható meg a Kárpát-medence területén egy önálló, a „belsőtoronyos várakat” időben megelőző, egyedülálló lakótornyok alkotta épülettípus, miközben aligha tagadható, hogy egy központi, torony formájú épület az ismert 13. századi várak egy igen fontos, széles körben elterjedt alkotóelemének tekinthető.

A toronyok Gerő László egész tipológiai rendszerében kitüntetett szerepet töltöttek be, ami egyébként a teljes korabeli európai várkutatásra is jellemző.²⁶ A lakótornyok helyett szerinte az újonnan emelt számos „belsőtornyos” vár legfontosabb, legjobban védhető (vagy éppen legjobban veszélyeztetett) pontján már kisebb

24 GERŐ 1955 (*Id. 9. j.*). 225–230. Az újabb kutatásokra lásd FELD István: A gyulai vár a középkorban. In: *A középkori Dél-Alföld és Szer.* Szerk. KOLLÁR Tibor. Szeged, Csongrád Megyei Levéltár, 2000. 257–280.

25 KOPPÁNY Tibor–SÁGI Károly: *Csobánc*. Budapest, Pannonia Kiadó, 1965, illetve HEGVI Dóra–KOPPÁNY András–RAINER Pál: *Kutatások*

Csobánc várában. *Castrum*, 16. 2013. 1–2. sz. 29–64.

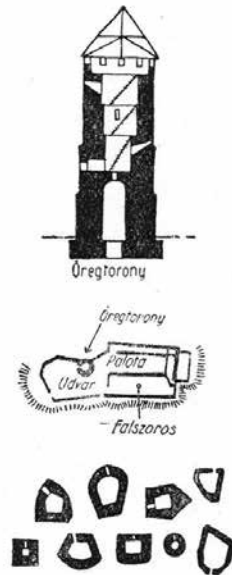
26 Jó példa erre a cseh várkutatás, lásd Tomáš DURDÍK: Grundlinien des königlichen Burgenbaues in Böhmen. In: *Burgenbau im 13. Jahrhundert*. (Forschungen zu Burgen und Schlösser, 7.) Hg. von Georg Ulrich GROSSMANN. München–Berlin, Deutscher Kunstverlag, 2002. 209–220.

méretű, vékonyabb falú, egyszerűbb felépítménnyel rendelkező tornyokat építettek, melyek nem voltak alkalmasak a várúr lakótereinek befogadására, miközben egy ostrom esetén jól betölthették az utolsó menedékhely funkcióját. Ezen tornyok megnevezésére az öregtorony fogalmát használta, ahol azonban a jelző nem az épület korára, hanem méretére, jelentőségére utal (6. kép).²⁷

Ami a tornyok helyzetét illeti, Gerő számára csupán egyetlen szempont volt fontos, mégpedig az, hogy a lakótorony, öregtorony, a kaputorony vagy további falutorony ezen harmadik fejlődési fokozata erősségeiben még kivétel nélkül az *övezőfal* belül helyezkedett el, tehát nem ugrott ki a várfal síkja elé. Így ezek – ahogy természetesen az általa feltételezett egyedülálló lakótoronyok sem – nem biztosították az oldalazó védelem lehetőségét, és csupán passzív védekezésre voltak alkalmasak. Természetesen tisztában lehetett azzal, hogy mindez nem volt minden esetben egyértelműen igazolható, az egyes objektumokkal, kivételekkel azonban nem foglalkozott.²⁸

A tárgyalt tipológiai rendszer szerzője számára a várak további elemei már nem bírtak a tornyokhoz hasonló jelentőséggel. Bár a „belsőtornyos várakat” két csoportba osztotta – így külön tárgyalta a szabályos (általában négyzetes) és a szabálytalan alaprajzú erősségeket –, e megkülönböztetést külön nem indokolta.²⁹ Kifejezett alaprajzi típusokat ugyanakkor tudatosan nem kívánt meghatározni, kiemelve, hogy a várak formája és védelmi elemeinek elhelyezkedése mindig az adott terepviszonyoktól függött, az azok nyújtotta természetes védelmet igyekeztek építők a lehető legjobban kihasználni. Ugyanakkor jellegzetes tendenciaként említette, hogy az erősségek kiépítése, bővítése során gyakran több, egymástól független egység kialakítására törekedtek, annak érdekében, hogy a behatoló támadót újra és újra fel tudják tartóztatni. Véleménye szerint az utóbbival függött össze az a jelenség is, hogy a vármag megközelítését szolgáló felvezető út gyakran egyre kisebb és magasabb futó köröket alkotva ún. csigavonalas formát mutatott (7. kép).³⁰

Az utóbbi fejtegetések jól jelzik a várak egyoldalú, hadászati építményként történő értékelésének veszélyeit. Gerő munkáiban nem – vagy csupán mellékesen

Öregtorony (Donjon, Hauptturm, Bergfried, Berchfrit): A vár magja általában a többi vár-építménytől független, szabadon álló erős és magas torony, cca 10 m átmérővel, kör- vagy négyzetalaprappal, 25–27 m magassággal, a támadási oldallal ellenkező oldalon első emelet magasságban kis bejárati ajtóval, földszintjén nyílás nélkül. Lakóhelyiségek nincsenek benne. A védők utolsó menedékhelye. Esetleg a toronyórság szálláshelye is

6. Az öregtorony sematikus ábrázolása
GERŐ László: *Magyarországi várépítéset. Vázlat a magyar várépítésfejezeteiről.* Budapest, Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, 1955. 244.

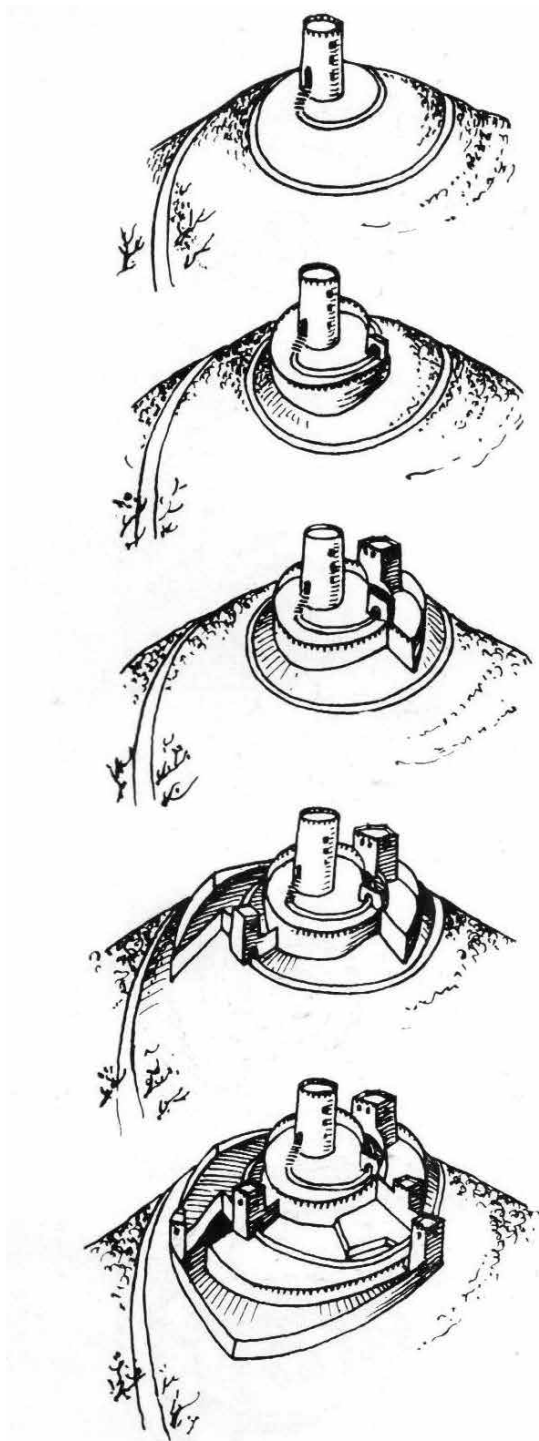
– esik szó ezek hatalmi központként, királyi vagy nemesi rezidenciaként, s így lakóhelyként vagy akár birtokközpontként betöltött szerepéről. De az időrendi vagy a szociológiai kérdéseknek sem szentelt különösebb figyelmet. Számára egyáltalában nem bírt jelentőséggel,

27 GERŐ 1955 (ld. 9. j.), 138. A megnevezés forrása: Könyvöki József: *A középkori várak, különös tekintettel Magyarországra.* Budapest, Magyar Tudományos Akadémia, 1905. 180–194.

28 Így többek között a visegrádi Felsővár ötszögű „főtornyával” – lásd erre: Bozóki 2012 (ld. 20. j.), 19–22.

29 Az első csoportba tartozna véleménye szerint a tatai királyi vár, amelynek esetében azonban felvethető, hogy itt már bizonyos mértékben oldalazásra alkalmas tornyokat találunk! Lásd erre legújabbban: GILLICH Olivér: *A tatai vár építéstörténete.* *Castrum*, 22. 2019. 1–2. sz. 53–78.

30 GERŐ 1968 (ld. 10. j.), 73–74.

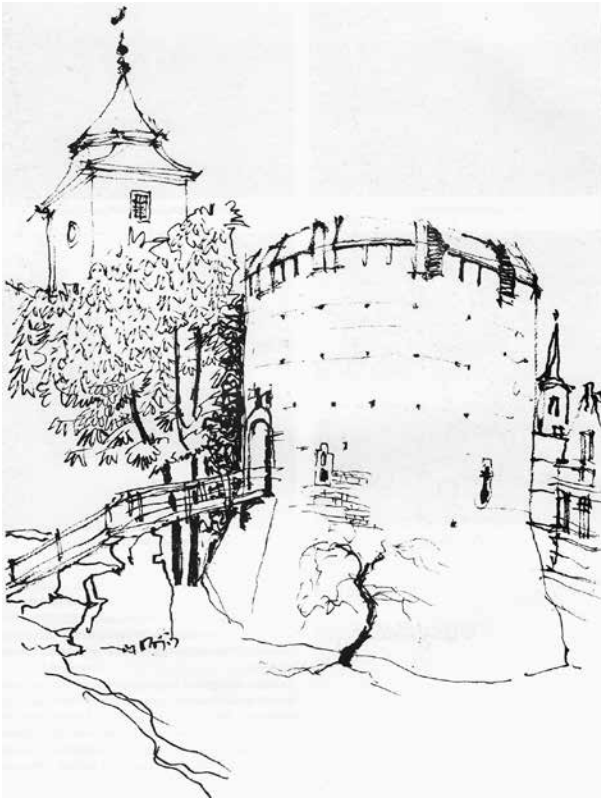
7. Egy vár „csigavonalas” fejlődésének sémája
GERŐ László: *Magyar várak*. Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 1968. 74.

hogy egy erősséget az uralkodó vagy egy arisztokrata emeltetett, illetve birtokolt. S bár részletesen foglalkozott a várkapuk védelmével, a védőpártázatok és a lőrészek tipológiájával, sőt kronológiájával, kísérletet sem tett például arra, hogy meghatározza a kaputornyok alkalmazásának kezdetét a királyi vagy magánvárakban. Mindez azzal magyarázható, hogy az általa „belsőtoronyos” jelzővel, megnevezéssel illetett építmények egy használatuk idejét és szerepüket tekintve túlzottan nagy és heterogén csoportot alkotnak, bármilyen jól meghatározható belső kronológiai vagy társadalmi tagolódás nélkül.

A történeti megközelítésű várkutatók újabb eredményei alapján ma már közismert, hogy a 13. századtól a 15. századig a középkori Magyar Királyság területén különösen nagy számban épültek várak, amelyek ugyan az említett ismérvek alapján besorolhatóak Gerő tipológiájának „belsőtoronyos” erősségei közé, de közöttük az építészeti forma, az általuk képviselt reprezentáció mikéntje, s nem utolsósorban a funkció és a kronológia vonatkozásában olyan lényeges különbségek állapíthatók meg, amelyek aligha írhatók le ezzel a tipológiai fogalommal. Példaként említhető, hogy a nógrádi Salgó hegycsúcson emelkedő, viszonylag alaposan kutatott, toronyvárként értelmezhető nemesi vára aligha sorolható ugyanabba a tipológiai csoportba, mint Diósgyőr középudvar körül emelkedő, négy épületszárny alkotta királyi vára. Az 1300 körüli időszak várépítészete semmiképp sem tárgyalható együtt a 14. század második felének erődítményeivel.³¹

Gerő László tipológiájának következő fejlődési lépését a „külső toronyos várak” alkotják, amelyek Nyugat-Európában már az 1200-as évektől, Magyarországon azonban elsősorban csak a 15. században épültek volna. Ha azonban közelebbről megvizsgáljuk az ezen megnevezés alatt tárgyalt épületeket, egyértelművé válik számunkra, hogy ide alapvetően a városfalak kerül-

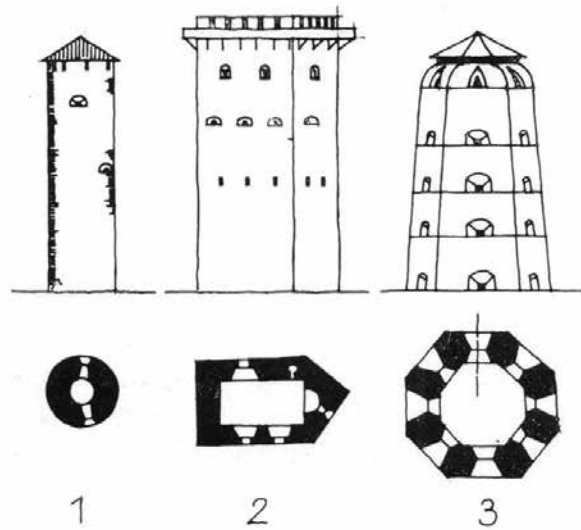
31 Salgóra lásd FELD István–BALOGH–LÁSZLÓ Emese–TÓTH Balázs: Régészeti kutatások a salgói várban. *Archaeologiai Értesítő*, 138. 2013. 239–264; Diósgyőrről összefoglalóan: NOVÁKI Gyula–SÁRKÖZY Sebestyén–FELD István: Borsod-Abaúj-Zemplén megye várai az óskortól a kuruc korig. (Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei, 5.) Budapest–Miskolc, Castrum Bene Egyesület–Herman Ottó Múzeum, 2007. 77–79. Ezzel kapcsolatban megjegyzésre érdemes, hogy Gerő egyrészt Salgó várának korai felmérését tévesen értelmezte, másrészt nem vette figyelembe, hogy Diósgyőr – bár pontosan nem ismert korú – „külsőtornyos” falgyűrűvel rendelkezett. A középkori várépítészetre átfogóan lásd még FELD István: *Várak és erődítmények a középkori Magyarországon*. In: *Magyarország hadtörténete I. A kezdetektől 1526-ig*. Főszerk. HERMANN Róbert, szerk. VESZPRÉMY László. Budapest, Zrínyi Kiadó, 2017. 567–400.

8. Gerő László: A pécsi Püspökvár barbakánja
Dr. Gerő László Herder-díjas építész. Kiállítási katalógus. Szerk. Juan CABELLO–SEDLMAJR János. Budapest, Országos Műemlékvédelmi Hivatal, 1994.

tek besorolásra. A szerző ennek természetesen a tudatában volt, de úgy vélte, hogy építészeti szempontból nem indokolt különbséget tenni vár és város között – funkcionális kérdésekkel (vagy az erősségek méretével) itt sem foglalkozott.

Álláspontja szerint a „külső tornyok” jelentősége abban áll, hogy alkalmazói már felismerték az oldalazás jelentőségét a védelemben. A (vár)falak síkja elé ugró négyzetes vagy (fél)köríves tornyok ugyanis lehetővé tették a védők számára, hogy az ostromlókat oldalirányból is támadni tudják. Ilyen, az oldalazásra alkalmas „külső” tornyokkal azonban már a 13. századtól

9. A toronyformák sematikus ábrázolása. 1. öregtorony, 2. lakótorony, 3. ágyútorony.

GERŐ László: *Magyar várak*. Budapest, Műszaki Könyvkiadó, 1968. 20.

emeltek a Kárpát-medencében városfalakat – erre a legjobb példa Sopron erődítésrendszere³² –, miközben tény, hogy itt számos királyi és magánvárban valóban csak a késő középkorban épültek falszorosok oldalazásra alkalmas tornyokkal vagy épp *barbakánnak* nevezett kapu-elővédművek (8. kép). Egy toronyépület elhelyezkedése tehát e vonatkozásban sem tekinthető kronológiai szempontból feltétlenül meghatározónak, miközben Gerő tipológiájával itt mégis a védelmi építéssel fejlődésének egy fontos szempontjára hívta fel a figyelmet.

Rendszerének kidolgozása során azonban nem sikerült következetesen eljárnia a tűzfegyverek elterjedésével kapcsolatba hozott erődítéselemek, a *rondella* és az *ágyútorony* megítélése során (9. kép).³³ Ezeket először mint a „külső” tornyok egy különleges, kései formáját tárgyalta, majd mint előzményeit a következő, ötödik tipológiai csoportjának, az olaszbástyákkal épített váraknak, amelyeket ma már inkább erődöknek nevezünk. Ez szorosan összefügg a magyarországi késő középkori–kora újkori védelmi építészet máig megoldatlan kro-

32 Erről legutóbb: HOLL Imre: Sopron városfalai – egy kutatási téma fejezetei. In: „Gondolják, látják az várnak nagy voltát”. *Tanulmányok a 80 éves Nováki Gyula tiszteletére*. Szerk. Kovács Gyöngyi–MIKLÓS Zsuzsa. Budapest, Históriaantik Könyvesház, 2006. 149–162; továbbá: Sopron. *Magyar várostörténeti atlasz*, I. Összeáll. JANKÓ Ferenc–Kü-

CSÁN József–SZENDE Katalin. Sopron, Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára, Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Igazgatósága Soproni Múzeuma, 2010.

33 GERŐ 1955 (ld. 9. j.). 65, 314–330; GERŐ 1968 (ld. 10. j.). 221–237.

nológiai kérdéseivel.³⁴ Mindenesetre úgy tűnik, hogy a „külső” tornyokkal rendelkező vár mint önálló tipológiai forma, ugyancsak törölhető a várépítészet történetéből.

Az olaszbástyás védelmi rendszerek értékelése – köszönhetően a Magyar Királyság területén a 16–17. században működő külföldi hadmérnökök tevékenységéről rendelkezésre álló, gazdag levéltári anyagnak, valamint a téma jelentős szakirodalmának – Gerő tipológiai rendszerének már jóval kevésbé vitatható része. Itt különösen ki kell emelni rajzait, amelyek igen látványosan jelenítik meg a kora újkori védelmi építészet elemeinek fejlődését. Az újabb kutatás azonban itt is számos kérdést pontosított, amelyek közül itt csak az ún. ó- és újolasz rendszer megkülönböztetésére utalhatunk.³⁵

Áttekintésünkben természetesen nem térhettünk ki Gerő László várkutatói tevékenységének minden egyes szegmensére. Azonban már az eddigiek alapján is megfogalmazható a kérdés, hogy helyes volt-e a jeles építész

kiindulópontja, lehetséges-e az összes várépítményt – akár Európa, akár csak Közép-Európa vonatkozásában – „egységes szempontok szerint” rendezni, azaz tárgyalni? A feladat mindenesetre jóval bonyolultabb, mint azt a tipológiai rendszer kidolgozója munkája kezdetén vélte – itt csak a forma és a funkció a feltételezettnél jóval szorosabb kapcsolatára utalhatunk.

Összefoglalásként megállapítható, hogy bár az európai (vagy a magyarországi) várépítészet fejlődésének korszakairól közel hetven éve kidolgozott tipológiája ma már aligha alkalmazható, Gerő László érdemei a modern közép-európai várkutatás egyik megalapítójaként aligha vonhatók kétségbe. Ő valóban előkészítette az utat a következő várkutató-generációk számára, akiknek feladata, hogy főképp az utóbbi fél évszázad intenzív régészeti kutatásai eredményeire támaszkodva meghatározzák a várépítészet történeti szempontból is releváns korszakait, s ezen belül a tipológia mint kutatási módszer valódi lehetőségeit.

34 Lásd erre FELD István: Ágyúvédőművek a 16. század első felének erődítményépítészetében. *Studia Agriensia*, 27. 2008. 7–28.

35 DOMOKOS György: Késő reneszánsz erődépítészet Itáliában és Ma-

gyarországon. In: *Reneszánsz látványtár. Virtuális utazás a múltba*. Kiállítás katalógus. Szerk. Buzás Gergely–OROSZ Krisztina–VASÁROS Zolt. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 2009. 131–157.